

KRITIKA

IMRE LÁSZLÓ

Bényei Péter: *Emlékezésalakzatok és lélektani reprezentáció a Jókai-prózában*

Nincs könnyű helyzetben manapság, aki Jókairól ír monográfiát, hisz két-három évtizede nemcsak kiemelkedő kvalitású, hanem friss, eleven szemléletű ifjú (Hermann Zoltán, Szilasi László, Hansági Ágnes, Hites Sándor), kevésbé fiatal (Eisemann György, Szajbély Mihály, Nyilasy Balázs) és javakorabeli (Fried István) irodalomtörténészek nyomában haladva illik legalább az ő módjukon újszerű, ám mégis szaktudományosan megbízható szempontokkal állni elő. És történt-történik ez azokban az évtizedekben, amikor komolyan (bár nem minden esetben szavahihetően) tettékeszik kétségessé Jókai iskolai taníthatóságát ahelyett, hogy keresnék-megtalálnák olvashatóvá tételének módozatait. (Ha nem is feltétlenül a Shakespeare iskolai feldolgozását segítő, angol nyelvterületi szójegyzékek, kommentárok, segédanyagok módszerét követve, de legalább a könnyen kezelhető, s az általános műveltséget is szolgáló jegyzeteléssel próbálkozva.) A bevezető fejezetben Bényei Péter nemcsak a legújabb publikációkat tekinti át, hanem a maga céljait is előrebocsátja: két (nem feltétlenül összefüggő, inkább egymást kiegészítő) témát tűz maga elé: az emlékalakzatok, illetve a pszichológiai reprezentáció eddig másképpen érintett problémáját taglalva tud lényegeset is, újat is adni, módszerben és tudománytörténeti súlyát tekintve is fontos és maradandó érvényű észrevételekkel járulva hozzá a „Jókai értés”-hez.

Jókairól szólva (Gyulaitól egészen a 20. század végéig) szinte mindenki (nagyjából) egységesnek tekintette az életművet, tehát egyazon sémát érvényesített a pálya különböző szakaszain született és alkatban is eltérő alkotásokra. Holott már csak azért is célravezető a differenciált kommentálás, mert hozzáigazítható volna domináns inspiráló szerzők hatásához. (Dumas vagy Dickens követése lényegében végig érvényesül, akikkel szemben E. T. A. Hoffmanné vagy Zoláé, s pláne Jules Verne-é éppenséggel nem.) Ebből a szempontból sajátos a fejlődéstörténeti szerepe azoknak a műveknek, amelyeknek világirodalmi mintakövetése korántsem egyértelmű, speciálisan hazai költődésű viszont keletkezésük korélménye. A *Forradalmi és csataképek 1848- és 1849-ből* műfaji vegyessége (legenda, ballada, jeremiád, gótikus regény stb.) alighanem egyedi képződmény, amennyiben a zsolttár mint közösségi panaszima vagy az anekdota mint

a heroikus eposzsiság hétköznapi ellensúlya részben az általánosítás, részben a konkretizálás irányába hatva egyszerre tradíciómozgósító és újszerű. (Többféle szövegre utalva a megelőző neoklasszicizmus s a kései jövőből a posztmodern eljárásait idézi mai olvasata.) Bényei Péter mindezt azáltal „nyitja ki” a 21. századi olvasás irodalmi reprezentációja felé, hogy a kollektív trauma elméleti kereteivel hozza összefüggésbe. Az *Erdély aranykorában* a „képesség” és a „meseiség” a történelmet az esetlegesség színjátékának mutatja (mondja Bényei Péter), ami ’48–’49 összefüggéseiben azt sugalmazza, hogy „[...] nincs gondoskodó Isten, vagy nagy személyiség, nincs rossz sors fátuma, vagy nagy emberek rossz napja... a végrehajtott cselekedetek és azok egymásra hatásai teljességgel kiszámíthatatlanok...” (96). A *köszívű ember fiai* remek elemzése ugyan kitart amellett, hogy „ez a regény nemzeti-közösségi identitásunk, önazonosságunk erősítésének megkérdőjelezhetetlen forrása” (156), ugyanakkor a szokásosnál nagyobb hangsúlyt helyez a nemzeti reprezentáció diszsonáns felhangjaira.

A biedermeier szemlélet az otthonosság, a család, az idill biztonságérzetével „a megírás jelenének afirmációja”, s ezt sikeresen készíti elő Tallérossy Zebulon „túl-szerepeltetése”, ami az egész szabadságharcot bagatellizálja” (30–31). A pontos és kiemelkedően sok szempontú interpretáció a korábbi elemzésektől eltérő értékeléshez vezet: 1848 mítoszi megörökítése mellett (helyett?) a távolító emlékezetbe helyezés a biztonság, az otthonosság, a megmaradás revelációját szolgálja (153). (Mintha Bényei Borbála borítón látható Jókai-portréja valami ilyesmit – is – kifejezne: a hősiesség és bátorság élménye mellett a bölcs belenyugvás fáradt tárgyilagosságát, már-már a csalódással való megbékélést is.) Sajátos egyébként, hogy az ilyesfajta interpretációt esetleg igazoló, a Tisza család belső nemzedéki ellentétének párhuzamára vonatkozó asszociációs mezőt szerzőnk nem érinti.

A *Rab Ráby* elemzése a monográfia egyetlen, némileg vitatható gondolatmenete. Bényei Péter példás pontossággal és ambícióval igyekszik kimutatni a regényből a paródia szövegszerkesztő stratégiáját, bizonyítva, hogy Jókai követi az irányregény műfaji alakzatait, de egyúttal parodizálja is azokat. Annyi valóban bizonyítható, hogy az író hitelt ad Ráby önéletírásának, annak kirívó ellentmondásait (tehát Ráby hamis kitalációit) időnként megkérdőjelezve, időnként teljes komolysággal művébe építve. S itt nem pusztán arról van szó, hogy Jókai nem kezelte kellő kritikával forrásait (más esetekben sem!), hanem arról is (s ezt Bényei meggyőző érveléssel támasztja alá), hogy maga az író is hajlik a „világmegváltó eszmék” és „bajnokok” ironikus kezelésére. A regény elidegenítően komikus beállításai Bényei Péter koncepciója mellett szólnak még akkor is, ha a paródikus szándék következetes végigvitele aligha bizonyítható. Például azért, mert az írói végiggondolatlanságból eredő következtelenségek a paródikus mozzanatok rendszerbe szerveződése esetén is zavaróak. Szerzőnk látja ennek az „önreflexív diskurzus”-nak (163) a problematikuságát, de mégis indokoltnak érzi (s joggal érez így!), hogy egy adott (történelmi vagy olvasói) pillanatban ennek megkövetés kár lenne mellőzni.

A kötet logikája szerint a lélektani reprezentáció módozataival foglalkoznak az ezt követő tanulmányok, ámde nem a szokásos szempontok szerint, hanem néhány kiemelt mű és azok sajátos tematikája alapján. Adott lelki jelenségek (bizonyos esetekben

eltévelyedések) kapcsán bizonyítja szerzőnk, hogy Jókai számára (feltehetően személyes érdekltség okán is) olyan dilemmák kerülnek előtérbe, amelyek ugyan kapcsolatban lehetnek a romantika pszichopatológiai érdeklődésével, ámde inkább a századforduló ilyesfajta érzékenysége felé mutatnak. A nemzetközi filológia nemrég mutatta ki, hogy Dosztojevszkijnek a 20. század, főleg az egzisztencialisták által favorizált, a tudattalanra és az action gratuite-re utaló képletei a cselekmény szintjén Sue és más romantikusok titok- és meglepetéstechnikáját közvetlenül használják fel. Valami hasonló, sajátos összefonódásra a magyar regény történetében is akad példa: Eötvös *A karthausija* abszolút módon romantikus ihletésű, miközben messze előremutató tudatmozgás-megsejtésekkel kapcsolódik össze.

Okkal (s megint csak meglehetősen originális gondolatmenet jegyében) szentel szerzőnk kiemelt figyelmet a *Mire megvénülünknek*. Korábban is „ráéreztek” (pl. Sőtér) ennek a műnek a „modernség”-ére, amennyiben a 19. században, annak második felében a pszichopatológiai témák felbukkanása utóbb sokaknak juttatta eszébe, ha nem is Freudot, de a magyar regénynek egy 20. századi (például *A gólyakalifával* jellemezhető), akár mélylélektaninak is nevezhető vonulatát. Az öngyilkos hajlam öröklődése (amit utóbb a tudomány bizonyított) félelmekkel és titkokkal teljes területre viszi az író, amikor az öröklődés és a körülmények determináló erejét mérlegeli. A regényben (természetesen) nem „tudományos”, hanem „epikus” kérdés a szuicid örökség, s tagadhatatlan, hogy Jókai érdeklődésének, öngyilkossággal foglalkozó, s ahhoz társítható emberi, erkölcsi, társadalmi hozadéka az ő időnként leegyszerűsítő lélektaniségéhez képest méltán érdemel fokozott érdeklődést. Már csak azért is, mert (*Az aranyemberrel* együtt) Jókai mélyre rejtett érzelmi (és életbeli) kielégületlenségének áttételes megvallására, megjelenítésére is módot ad.

Sok újat mond Bényei Péter *Az aranyemberről* is, bár ezúttal roppant súlyú előzmények birtokában. A „büntapasztalat”, a kettős identitás (voltaképpen egyetlen valódi identitás hiánya), s itt is a „meghívott halál” olyan antropológiai irányultságú szöveggé minősíti ezt a regényt, mely páratlan az életműben. Szerzőnk szerint „a mítoszaktualizációk, motívumsorok egyfelől nyomatékosítják a tolvajlás, a hazugság, az elorzott szerelem stb. bűncelekedeteit, másfelől azonban kérdéssé teszik a morális imperatívuszok egyértelmű számonkérhetőségét Tímár tettein, s inkább a büntapasztalat személyfeletti aspektusáról árulkodnak” (256). A látszólag csekély súlyú motívumjátékoktól (a regény elején Tíméa egy fehér macska pusztulása miatt haragszik meg Tímárra, aztán első megjelenésekor Noémi vállán is egy fehér macska ül) a mű végtanulmányának összegzéséig ível a koncepció logikája: „bár az ember eredendő bűnös létezőként mindig létlehetőségei alatt teljesít, az élet mint sorsesemények láncolata kínál kivezető utakat, varázselixíreket, a menekülés, az akárki-létbe szürkülés, az önkéntes halálba hanyatlás helyett” (279).

Ez a fajta személyes sorsérzékeléssel is hitelesített szubjektív gazdagság hiányzik az *Enyém, tied, övéből*, bár Csáth Géza éppen ennek a regénynek a kapcsán beszél Jókai érvényes, hiteles pszichológiai dimenzióiról. Élményanyagban roppant gazdag mű ez, talán nagyon is életből merített sorsok, történetek ihlete lehetett (részben) akadály a főhős szuverén alakításának. Az önéletírás változatai (*A tengerszemű hölgy,*

Öreg ember nem vén ember) kapcsán az autobiografikus szövegek antropológiai távlatainak változatai kerülnek szóba. A *Negyven év visszhangja* pedig történelmi eseményekhez kapcsolva emlékezik életsorsának fordulatairól. Bényei Péter ezúttal is sok-sok új szempontot keres (és talál!), megállapításainak súlyát legfeljebb az időskori művekben gyengülő alkotóerő tüneteivel relativizálják.

Egy ilyen terjedelmes és gondolatgazdag mű eredményeit nehéz összefoglalni. Többen rámutattak már, hogy a felszínes, sőt „gyermeteg” emberszemlélettel megvádolt Jókainak vannak pszichológiai remeklései. Csáth Géza az *Enyém, tied, övéből* Áldorfay megtérbolyodását szakszerűnek, bravúrosan hitelesnek mondja, s Jókai monográfusai közül többen (Fábi Annától Szajbély Mihályig) mutattak rá lélektani elemzésének sikerült ségére. Bényei Péter (egyebek mellett) azáltal mond csakugyan újat a Jókai-féle lélektani reprezentációról, hogy nem emberábrázolásának gyengéit és értékeit különíti el, hanem a Jókai-szövegek antropológiai hozadékára koncentrálna létezés alapkérdéseire vezető dilemmák felől közelítve.

A monográfia szakmai gazdagsága, korrektsége is példaadó. Nem egyetlen módszertani iskolát követ, mindig az adott problémához legtöbb segítséget jelentő, s tudományos (nem csak irodalomtudományi) súlyú szerzők továbbgondolása jellemző rá. Már Barta János (1975-ös, itt is idézett írásában) arról értekezik, hogy Jókai a mindennapi tudat számára hozzáférhetetlen üzeneteket hoz fel „a nem tapasztalati régióból”. Bényei Péter oly módon fejleszti tovább ezt, hogy például az *Enyém, tied, övé* kapcsán „jungianus olvasat modell”-ről beszél. Ennek végkövetkeztetésében – persze – nem téveszti szem elől az 1848 óta egymást követő lelki-ideológiai és társadalmi-politikai „maszk”-ok felöltését és elhagyását, mely után Áldorfay Ince szeparálódik, majd a megsemmisülésbe sodródik (217). Az író ezúttal sem tud szabadulni hatásvadász sablonjaitól, mégis tagadhatatlanul a modern ember víziója ez, az individuáció negatív útja, olyasfajta irányváltások kényszerű sorozata, melytől Jókai évtizedei sem voltak mentesek. *Az aranyember* archaikus, olykor mitikus hangjai, sugallatai (Tímárhoz nemcsak a hold, az éj, a jég, az ég „beszél”, hanem „démonok és védőangyalok” is [261]) Tímár lelki folyamatainak kivetülései. De – tehetjük hozzá most már mi – mindez összefügghet azzal is, hogy igazából maga az író sem nyilatkozott meg, nem „válaszolt” (se kritikusaiknak, se politikai nézetazonosság vagy véleménykülönbség okán), s eme „egyetemes némaság” feloldására született a hatalmas írói életmű, illetve annak leginkább vallomásos darabjai, például *Az aranyember*.

Bényei Péter roppant gazdag elméleti forrásanyagra támaszkodik, ám minden ötletét Jókai-szövegekre építve dolgozza ki még akkor is, ha Nietzsche, Heidegger és mások lételméleti tanulságaira hivatkozik. Sajátos módon illeszkednek ezek bizonyos mitológiai, bibliai utalásrendszerhez, aminek révén Jókai világa valóban közel kerül(het) a modern kori olvasóhoz (270). Méltán és rangosan tartozik tehát ez a monográfia az elmúlt évtizedek Jókai-kutatásának javához, hiszen „szívós” filológia és invenciózus újat mondás ambíciója társul benne.

(*Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2018, 397 p.*)